

Danijel Jelaš

(*Državni arhiv u Osijeku*)

SREDNJOVJEKOVNE OBRAMBENE GRAĐEVINE NA KARTAMA IZ 18. I 19. STOLJEĆA U DRŽAVNOM ARHIVU U OSIJEKU

Serije karata Beljskog, Valpovačkog i
Vukovarskog vlastelinstva te zbirke zemljišnih karata
Slavonije i Srijema

UDK 728.81:91(497.5)“17/18“

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 5. 3. 2016.

Među rijetke jedinice fundusa Državnog arhiva u Osijeku koje mogu poslužiti kao izvor za medievistička istraživanja ubrajaju se i novovjekovne karte, napose planovi krupnijeg mjerila iz 18. i 19. stoljeća izrađivani za potrebe vlastelinstava i administrativnih tijela, jer znaju sadržavati vrlo korisne podatke o srednjovjekovnim lokalitetima. Većinom su to lokaliteti ruševina obrambenih građevina čiji su nadzemni ostaci ostali sačuvani i nakon dugog razdoblja osmanske vlasti. U osječkom arhivu postoji nekoliko cjelina gdje nalazimo takve karte. To su serije karata Beljskog, Valpovačkog i Vukovarskog vlastelinstva te zbirke zemljišnih karata Slavonije i Srijema. Iz njih su izdvojene 44 karte koje donose podatke o 12 srednjovjekovnih fortifikacija.

Ključne riječi: donje međurječje Drave i Save, utvrde, karte, Državni arhiv u Osijeku, srednji vijek

Uvod

Medievisti svih stručnih profila koji se bave područjem donjeg dravsko-savskog međurječja u svojem se radu tek iznimno služe građivom arhivskih ustanova istočne Hrvatske. Naime, opće je poznato da se ondje ne čuvaju originalni dokumenti iz srednjovjekovnog razdoblja. Stoga ne čudi ni to da je dosadašnja uloga fundusa Državnog arhiva u Osijeku u medievističkim istra-

živanjima bila sasvim neznatna. Skromne izgleda da u osječkom arhivu pronađu izvore za svoj rad imali bi tek istraživači srednjovjekovne graditeljske baštine, budući da, općenito govoreći, administrativna dokumentacija, karte, planovi, nacrti i drugo gradivo nastalo u vremenu od kraja 17. do sredine 19. stoljeća, i kasnije, mogu sadržavati sporadične, ali dragocjene, podatke o lokaciji, izgledu, stanju pa i funkciji građevina.

Novovjekovne se karte svakako ubrajaju među zanimljivije izvore za povijest srednjovjekovnog graditeljstva. One, dakako, ponajprije upućuju na približnu ili točnu lokaciju objekata, što ponekad može imati presudnu ulogu pri ubikaciji građevina čiji nadzemni ostaci nisu sačuvani. Također je, ovisno o tipu, mjerilu, vjernosti i detaljnosti prikaza, moguće na temelju karata odrediti planimetriju lokaliteta, tlocrte zgrada ili čak pojedine arhitektonske elemente. Tako pri istraživanju objekata koji su do današnjih dana pretrpjeli veća oštećenja ili su doživjeli stanovite preinake kartografski materijal može pružiti vrlo koristan inicijalni uvid u njihovo povijesno stanje i prije nego se pristupi samoj izradi geodetskih i arhitektonskih snimaka te terenskim konzervatorskim istraživanjima, osobito u nedostatku građevinskih nacrti i druge relevantne dokumentacije iz istoga razdoblja. Nadalje, novovjekovni kartografski izvori sadrže precizne informacije o poziciji pojedinačnih objekata u odnosu na tadašnja naselja, putove, šume, tekuće i stajace vode te druge cjeline u okolišu većinom prije masovnih krčenja šuma, regulacija vodotoka, isušivanja močvara, širenja gradova i sela itd. Time nam pomažu razumjeti kako su srednjovjekovne građevine funkcionirale u svom prostornom kontekstu, naravno uz pretpostavku da stanje zabilježeno u navedenim kartama u dovoljnoj mjeri odražava krajobraznu fizionomiju iz ranijih razdoblja. Konačno, stare su karte istraživačima korisne i kao riznica povijesnih toponima. Pojedini toponimi, kako je poznato, ukazuju i na položaje nestalih građevina, što može biti korisno, naročito kada nam na raspolaganju ne stoje druge mogućnosti za njihovu ubikaciju.¹

Kartografski izvori za proučavanje srednjovjekovnih fortifikacija na području istočne Hrvatske

Srednjovjekovne su utvrde, isprva zbog njihovog vojno-strateškog značaja, a kasnije više zbog prominentne uloge u krajoliku, često posebno isticane na kartama, čak i ako se radilo o ruševnim objektima, odnosno objektima izvan uporabe. Stoga kartografski materijal zavrjeđuje određenu pozornost i kao izvor za kastelološke studije. Kada govorimo o donjem međurječju, najvažnije fortifikacije nalazimo već na kartama iz 16. stoljeća te njihovim kasnijim ina-

¹ Primjerice, toponimi *grad*, *gradina*, *gradac*, *gradište* i sl. u pravilu naznačuju mjesto nekadašnjih zbjegova i utvrda, toponimi *kliš* ili *kliša* mjesta gdje je stajao sakralni objekt itd.

čicama koje, u manjoj ili većoj mjeri, prenose situaciju prije osmanske vlasti.² Ovdje je prvenstveno riječ o općim geografskim kartama sitnoga mjerila, gdje raspored naselja i drugih geografskih elemenata nije osobito vjerno prikazan. Opće geografske karte Slavonije iz 18. i prve polovice 19. st. daleko su preciznije, no na njima iznimno rijetko susrećemo podatke o srednjovjekovnim utvrdama, koje ustupaju mjesto ključnim suvremenim fortifikacijama. Bolji uvid u stanje predosmanskih obrambenih građevina pružaju austrijske vojne karte nastale tijekom i nakon Velikog bečkog rata, napose planovi tvrđavskih kompleksa koji su još bili u uporabi ili je u planu bila njihova modernizacija.³ Svakako, najznačajniji kartografski izvori za proučavanje srednjovjekovnih utvrda su zemljišne karte, odnosno kasnofeudalni katastarski planovi iz 18. i 19. stoljeća.⁴ Oni su primarno služili kao evidencija ekonomski iskoristivih površina, naselja, gospodarskih i obrambenih objekata te prometne infrastrukture na području pojedinog veleposjeda ili administrativne jedinice. Izrađivali su ih najčešće službenici vlastelinstava i lokalnih organa uprave na temelju terenskih mjerenja, uglavnom vjerno bilježeći stanje u krajoliku. Mjernicima su utvrde ili njihove ruševine koristile kao referentne geodetske točke kod triangulacije te za određivanje međa, pa su na takvim kartama nerijetko ucrtavane s nešto više pojedinosti ili je njihova lokacija na neki način posebno bila istaknuta. Ta se praksa u određenoj mjeri zadržala i tijekom kasnijih općih katastarskih izmjera, ali planovi iz druge polovice 19. stoljeća donose ipak znatno manje korisnih informacija o srednjovjekovnim lokalitetima. Osim zemljišnih karata, korisne mogu biti i specijalne vodograđevne karte izrađivane za potrebe projekata regulacije vodotoka i isušivanja močvara, budući da je veliki broj nizinskih utvrda bio smješten upravo uz tokove potoka i rijeka ili na močvarnom području.

² Više o najstarijim kartama donjeg međurječja u: Mirko Marković, *Descriptio Croatiae: hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata* (Zagreb, 1993); Stjepan Ćosić, „Povijest Slavonije na starim kartama“, u: *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, 1. sv., ur. Vesna Kusin, Branka Šulc (Zagreb, 2009), 151-173; Drago Roksandić, „Kartografski izvori za povijest Slavonije od 16. do 18. stoljeća“, u: *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje*, ur. Dušan Čalić, Đuro Berber (Osijek, 1991), 196-216.

³ Najveći broj navedenih karata i planova pohranjen je u Austrijskom državnom arhivu u Beču (Österreichisches Staatsarchiv). Ondje se nalaze i izvornici topografskih izmjera iz 18. i 19. st., objavljenih u sklopu nakladničkog niza *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*, napose svezak 4. (Zagreb, 2001) za Srijemsku županiju te svezak 5. (Zagreb, 2002) za Virovitičku županiju. Jozefinske i franciskanske topografske izmjere objavljene su i na internetskoj stranici Mapire. Url: <http://mapire.eu/en/> (12. 1. 2016.).

⁴ Naziv „zemljišne karte“ za kartografski materijal u krupnom mjerilu koji prikazuje raspored zemljišnih čestica na području pojedine vlastelinske ili administrativne općine preuzet je iz obavijesnih pomagala Državnog arhiva u Osijeku. U stručnoj se literaturi istovjetni materijal datiran od kraja 18. do sredine 19. stoljeća naziva i jozefinskim katastrom jer se temelji na tzv. jozefinskoj katastarskoj izmjeri, provedenoj između 1785. i 1787. godine. Više u: Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija: Kartografski izvori u povijesnim znanostima* (Zagreb, 2003), 297-301.

Kod zemljišnih i drugih karata u krupnijem mjerilu način ucrtavanja utvrda nije ujednačen. Ima primjera gdje su geometri nastojali prikazati izgled utvrda i njihovog neposrednog okoliša, navodeći pritom i naziv lokaliteta, najvjerojatnije preuzet od domaćeg stanovništva. Najčešće je pak ucrtan tek položaj utvrde s bilješkom da se radi o ruševini, starom zamku i sl. Ima i slučajeva kada lokaliteti utvrda nisu posebno naznačeni. Tada ih možemo prepoznati po detaljima koji, očigledno, predstavljaju nasipe, jarke ili umjetne zaravni. No, tada je za njihovu identifikaciju nužno konzultirati i druge izvore, rezultate arheoloških rekognosciranja itd.

Gradivo Državnog arhiva u Osijeku

U Državnom arhivu u Osijeku postoji više kartografskih arhivskih cjelina iz 18. i 19. stoljeća. Najvrednije među njima svakako su serije karata Beljskog, Valpovačkog i Vukovarskog vlastelinstva te dvije zbirke zemljišnih karata, Slavonije i Srijema. Kartografsko gradivo iz navedenog razdoblja nalazimo još i u Zbirci geografskih karata, trima zbirkama katastra te fondovima Ured za katastar Darda, Zadruga za regulaciju rijeke Vuke i Urbarski sud. Važno je napomenuti da će u radu biti zastupljeni isključivo vlastelinski fondovi i zbirke zemljišnih karata, a razloga za takav odabir je nekoliko. Prije svega, namjera je bila obraditi detaljne karte i planove lokalnih institucija čije je gradivo integralni dio fundusa osječkog arhiva, budući da one sadrže najpreciznije i najvjerodostojnije podatke prikupljene terenskim radom, u pravilu, vlastelinskih i općinskih mjernika. Radi se dobrim dijelom o rukopisnim unikatima s čijim je sadržajem dosad bio upoznat manji broj arhivskih korisnika, pretežito istraživača kasnofeudalnih vlastelinstava i naselja, pa je potrebno na njih skrenuti pozornost i medievista, prije svega arheologa i kastelologa. U istraživanje su bile uključene još i zemljišne karte Urbarskog suda, slične onima u vlastelinskim fondovima i zbirkama zemljišnih karata. No, pregledom je ustanovljeno da gradivo ovog fonda ne sadrži izvore o srednjovjekovnim obrambenim građevinama. S druge strane, iz istraživanja su bile izuzete zbirke katastara te Zbirka geografskih karta jer donose malo relevantnih podataka. Usto, primjerke istovjetnog materijala moguće je pronaći i u drugim institucijama te na Internetu, zbog čega je njihov sadržaj daleko poznatiji i dostupniji širem krugu stručnjaka, pa nema ni potrebe da ga se na ovaj način predstavlja.

Geografski prostor obuhvaćen istraživanjem određen je područjem koje pokrivaju obrađene cjeline kartografskog gradiva. On se umnogome podudara s nekadašnjom teritorijalnom nadležnošću Državnog arhiva u Osijeku.⁵ Taj geografski okvir uključuje navedena vlastelinstava – Beljsko se prostiralo

⁵ Do 2009. godine osječki je arhiv imao teritorijalnu nadležnost nad područjem Virovitičko-podravске, Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije.

glavninom središnjeg i podunavskog dijela današnje hrvatske Baranje, Valpovačko širim podravskim pojasom zapadno od Osijeka, a Vukovarsko je zauimalo razmjerno veliki prostor uz Dunav na samom zapadu novovjekovne Srijemske županije. Ostatak se odnosi na područja većeg broja slavonskih i srijemskih mjesnih općina zastupljenih u dvjema zbirkama zemljišnih karata. Ondje nalazimo planove naselja iz šire okolice Đakova, Našica, Orahovice, Osijeka, Slatine, Vinkovaca, Virovitice i Županje u Slavoniji te Iloka i Šida u Srijemu. U vrijeme nastanka karata ta su područja bila dijelom Baranjske, Virovitičke i Srijemske županije. Što se pak srednjovjekovne administrativne podjele tiče, obrađeni su dijelovi Križevačke, Virovitičke, Baranjske, Vukovske i Srijemske županije.

Prema srednjovjekovnim vrelima, u ovim je krajevima bilo više desetaka utvrda i kaštela (lat. *castrum*, *castellum*), a za Gorjane i Ilok sačuvana je i vijest o gradskim ili tvrđavskim bedemima (lat. *vallum seu munitio*, *murorum*).⁶ Doduše, izvori utvrđeni vlastelinski kompleks Iločkih i nakon dogradnje iz druge polovice 15. stoljeća i dalje označavaju kao *castrum*, što je razumljivo, jer njima nije bilo opasano i podgrađe. Za većinu utvrda navedenih u pisanim izvorima znamo točnu ili približnu lokaciju, dok manji broj nije moguće ubicirati.⁷ Od poznatih obrambenih građevina, na obrađenim kartama Državnog arhiva u Osijeku zabilježeno ih je deset. To su utvrde Atya, Baranyavár, Csák, Herman, Korod, Leva, Sotin i Valpovo te tvrđava i dvor u Iloku.⁸ U rad su

⁶ O utvrdama na području istočne Hrvatske više u: Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* [CD-ROM] (Budapest, 1999), passim; Josip Bosendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti s osobitim obzirom na prošlost županija križevačke, virovitičke, požeške, cisdravske baranjske, vukovske i srijemske te kr. i slob. grada Osijeka u srednjem i novom vijeku* (Osijek, 1910), passim; György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 1. sv. (Budapest, 1963), 269-409; Pal Engel, „Valkóvármegye“, u: *Az Árpád-kori Magyarország*, 5. sv. (u pripremi), passim; isti, *Magyarország a középkor végen: Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről / Hungary in the Late Middle Ages: Digital vector map and attaching database about the settlements and landowners of medieval Hungary* [CD-ROM] (Budapest, 2001), passim; Gjuro Szabo, *Srednjovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb, 1920), 110-157; Milan Balić, „Pregled dvoraca i srednjovjekovnih utvrđenih gradova u Slavoniji – I. dio“, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* XIII, br. 1-2, (1974), 13-25. Najiscrpniju kastelološku studiju za područje čitave kontinentalne Hrvatske koja sadrži i poglavlja o povijesnom razvoju utvrda, o izvorima i pregled dosadašnjih istraživanja objavio je Zorislav Horvat 2014. godine, vidi: Zorislav Horvat, *Burgologija: Srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske* (Zagreb, 2014).

⁷ Zbog ovoga nije moguće utvrditi točan broj fortifikacija navedenih u srednjovjekovnim izvorima na prostoru kojim se rad bavi.

⁸ Navedene karte ne sadrže podatke o nizu obrambenih građevina zabilježenih u srednjovjekovnim pisanim vrelima, a koje su se nalazile na geografskom prostoru obuhvaćenom u ovom radu ili su ondje još vidljivi njihovi ostaci. Ovdje ćemo nabrojati samo neke od najvažnijih. To su Ružica-grad (*castrum Roholch*), Stari grad (?) i Voćin (*castrum Achina*) u Križevačkoj županiji; utvrde Karaševo (*fortalicium Carrasoszentmiklos*), Motičina (*castrum Mathucsyna*), Našice (*castrum Nekchewar*), Podolje (*castellum Bodola*), Seglak (*castellum*

uvrštene i tri karte Batine, jer su na jednoj ucrtani ostaci utvrde Kőszeg, premda je pitanje njezine stvarne lokacija još uvijek nerazjašnjeno, o čemu će biti govora dalje u tekstu. Također, radom su obuhvaćeni lokaliteti ruševine Čilije kod Antina i Turski grad kod Gaboša. Njih zasad nije moguće povezati ni s jednom od fortifikacija navedenih u predosmanskim pisanim izvorima. No, s obzirom na njihov položaj, planimetriju i činjenicu da su ih geometri identificirali kao ruševine utvrda, očito na temelju vidljivih nadzemnih zidanih ostataka, možemo pretpostaviti kako se najvjerojatnije radi o srednjovjekovnim građevinama, uz nužnu ogradu da će konačni sud o tome biti moguć tek nakon provedenih arheoloških istraživanja.

Svi lokaliteti zastupljeni u ovom radu nalazili su se na području dviju srednjovjekovnih županija, Baranjske i Vukovske. Prevladavaju nizinske vodene utvrde s tipičnim kružnim ili ovalnim nasipima i opkopima te zidanim kaštelom pravokutnog ili kružnog tlocrta, smještene na obalama rijeka i potoka ili na otocima u močvarama, dok nekoliko visinskih utvrda nalazimo na povišenim položajima uz Dunav. Većinom je riječ o ostacima utvrda napuštenih ili razorenih u vrijeme turskih osvajanja, a jedino su dvorci u Valpovu i Iloku kao obnovljene vlastelinske rezidencije bili u uporabi u vrijeme nastanka karata.

Pregled koji slijedi donosi za svaku utvrdu osnovne podatke o vremenu kada se javlja u povijesnim vrelima, o samoj građevini, o stanju u kakvom je dočekala kraj osmanske vlasti, o lokaciji i o drugim pojedinostima bitnim za kontekstualizaciju kartografskih izvora. Potom se daje kratki opis prikaza utvrda na kartama Državnog arhiva u Osijeku. Redoslijed je uspostavljen prema naseljima u čijoj se neposrednoj blizini spomenuti lokaliteti nalaze, za svaku srednjovjekovnu županiju.

Zeglak) i Subotica (*castellum Zombathel*) u Baranjskoj županiji; utvrde Borovo (*castrum Boro*), Berkasovo (*castrum Berekzo*), Erdut (*castellum Erdeed*), Cerna (*castrum Ceurna*), Đakovo (*castrum Diako*), Gorjani (*castrum Gara*), Ivankovo (*castrum Iwankazenthgewrg*), Levanjska Varoš (*castrum Newna*), Mikola (*castellum Mikola*), Morović (*castrum Maroth*), Nijemci (*castrum Nempthy*), Nuštar (*castellum Berzethemonostra*), Osijek (*castellum Ezeek*), Slakovci (*castellum Slakocz*), Sv. Lovro (*castrum Zenthlerinczwar*), Vučedol (*castrum Vicsadol*) i Vukovar (*castrum Valkow*) u Vukovskoj županiji; utvrde Banoštor (*castrum de Ban-Monostra*), Čerević (*castrum Chereugh*) i Irig (*castrum Ireg*) u Srijemskoj županiji. Csánki, *Magyarország*, passim; Bosendorfer, *Crtice*, passim; Györffy, *Az Árpád-kori*, 269-409; Engel, „Valkóvármegye“, passim; isti, *Magyarország*, passim. Stanko Andrić, „Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest (prvi dio)“, *Scrinia Slavonica* 8 (2008), 69, 85; Danijel Petković, *Srednjovjekovna naselja sjeverozapadnog dijela vinkovačkog kraja: (U prostoru današnjih općina Stari Mikanovci, Vođinci, Ivankovo, Andrijaševci, Markušica, Tordinci, Nuštar te grada Vinkovaca)* (Vinkovci, 2006), passim; Szabo, *Srednjovječni gradovi*, passim.

Utvrde u Baranjskoj županiji

Kőszeg (Batina)

Baranjska utvrda Kőszeg (*castrum Kwseg/Kwsehg*) spominje se u srednjovjekovnim diplomatskim dokumentima od prve polovice 14. stoljeća, a predstavljala je ključni obrambeni položaj na širem potezu uz Dunav, braneći prije svega mjesto jednog od najvažnijih riječnih prijelaza koji je povezivao Bodrošku i Baranjsku županiju.⁹ Nakon osmanskih osvajanja, utvrda je razorena i napuštena, o čemu svjedoči poznati putopis Antuna Vrančića iz 1553. godine.¹⁰

Kako je ranije rečeno, točnu lokaciju utvrde nije moguće sa sigurnošću utvrditi. Mađarski povjesničari Dezső Csánki i György Györffy povezali su srednjovjekovnu utvrdu s ruševinama na lokalitetu Leányvár.¹¹ Prema kartama iz 18. i 19. stoljeća, on se nalazio na prostoru današnjeg predjela Gradac, na sjeverozapadnoj strani Banovog brda. Međutim, nizom arheoloških istraživanja na Gradcu i susjednim lokalitetima utvrđeno je postojanje jedino rimskog kastela, dijela kompleksa Ad Militare. Ostaci srednjovjekovne utvrde ili pokretni nalazi iz toga vremena, koji bi eventualno ukazivali na njezino postojanje, nisu pronađeni.¹² Izostanak pokretnih nalaza isključuje i mogućnost da je rimski kastel korišten u kasnijim razdobljima, pa se čini da lokaciju srednjovjekovne utvrde treba tražiti na drugom mjestu. Rijetki pisani izvori ne donose precizne i pouzdane vijesti koje bi nam pomogle razriješiti ovo pitanje. Zanimljiv je, doduše, navod Josipa Payra u njegovom opisu Beljskog vlastelinstva iz 1824. godine, gdje kaže da se „na brdu koje se pruža uz Dunav, a koje je završetak sredogorja“ nalazi dvorac što su ga srušili Turci u 16. stoljeću. On ga razlikuje od rimskog grada u vinogradima „na obroncima brežuljaka“.¹³ No, Payr u svom djelu dokazano ne razabire najbolje jesu li neke ruševine rimske ili srednjovjekovne, pa njegove tvrdnje treba uzeti s rezervom. Osim toga, na temelju njegovog opisa nije jednostavno razlučiti

⁹ Csánki, *Magyarország*, s. v. Kőszeg (utvrda); Györffy, *Az Árpád-kori*, 332; Engel, *Magyarország*, s. v. Kőszeg.

¹⁰ „Kewzeg arx... in dextra Danubii, prorsus diruta et destituta...” Antun Vrančić, *Iter Buda Hadrianopolim, versio electronica*. Url: <http://www.ffzg.unizg.hr/klafile/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.261:2.croala> (25. 2. 2016.)

¹¹ Csánki, *Magyarország*, s. v. Kőszeg (utvrda); Györffy, *Az Árpád-kori*, 332.

¹² Zvonko Bojčić et al., „Terenski pregled područja Batine”, *Annales Instituti Archaeologici V* (2009), 125-129. Na informacijama i pojašnjenju dosadašnjeg stanja istraženosti lokaliteta Gradac posebno se zahvaljujem kolegama Igoru Vukmaniću, Domagoju Dujmiću i Zvonku Bojčiću, arheolozima Muzeja Slavonije Osijek.

¹³ *Stanovništvo i gospodarstvo Baranje 1766. i 1824. godine*, prir. i prev. Stjepan Sršan (Osijek, 2002), 115.

o kojim konkretno lokacijama piše. Vrančićev navod iz sredine 16. stoljeća smješta srednjovjekovnu fortifikaciju na položaj vidljiv s Dunava. Takva bi pozicija, sa strateškog stanovišta, i bila najlogičnija. No, i tu je nužan oprez jer ne možemo biti sigurni da ruševine spomenute u Vrančićevom putopisu nisu ostaci antičkog kompleksa.

Što se karata Beljskog vlastelinstva tiče, njih tri mogu poslužiti barem kao osnova za diskusiju oko ubikacije srednjovjekovne utvrde, napose zemljišna karta Batine iz 1796. godine.¹⁴ Ona utvrdu Kőszeg, sravnjenu sa zemljom (*Arx Kőszeg jam solo aequata*), smješta ispod sjeverozapadnih obronaka Banovog brda u blizini položaja Leányvár. U slučaju da se ne radi o rimskom kastelu krivo ucrtanom u podnožje Banovog brda, ne možemo posve isključiti mogućnost da je autor karte doista naišao na ostatke neke omanje nizinske utvrde na Karašici, nestale tijekom regulacijskih radova, ili pak Pavlinskog samostana sv. Spasitelja, također zabilježenog u srednjovjekovnim izvorima. Kada govorimo o utvrdi Kőszeg, izglednije je da bi graditelji prije iskoristili neku od pogodnijih pozicija na Banovom brdu. Lokaliteti na Gradcu ucrtani su na još dva plana Batine iz 1840. i 1845. godine iz serije vodograđevnih karata.¹⁵ No, nijedan nije označen kao utvrda Kőszeg.

Baranyavár (Branjin Vrh)

Zapise o prvotnom sjedištu Baranjske županije, utvrdi Baranyavár (*castrum Borona, castellum Baronyavar*), nalazimo još u ispravi iz 1177. godine te u djelu *Gesta Hungarorum* anonimnog notara kralja Bele, s prijelaza iz 12. u 13. stoljeće, gdje je svrstana među najstarije ugarske utvrde na ovom prostoru.¹⁶ Njezina je obrambena uloga prestala tek s turskim osvajanjima te je vjerojatno već u prvoj polovici 16. stoljeća bila napuštena. Premda su ruševine utvrde Baranyavár stajale dugo nakon Turaka, tijekom 20. stoljeća je postupno iščezla iz krajolika. Još su 1964. godine arheolozi na lokalitetu poznatom kao Grac ili Turski grad, istočno od pravoslavnog groblja na cesti za Šećeranu, mogli vidjeti njezine pravokutne temelje. No, ubrzo je to mjesto posve obraslo u šumu.¹⁷

¹⁴ Signatura: HR-DAOS-470.C.1/1

¹⁵ Signature: HR-DAOS-470.C.27/6, HR-DAOS-470.C.27/16

¹⁶ Györffy, *Az Árpád-kori*, 279; Csánki, *Magyarország*, s. v. Baranyavár (utvrda); *Anonymous and Master Roger: Anonymus, Notary of King Bela: The Deeds of the Hungarians; Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament Upon the destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars*, transl. andann., Martyn Rady et alii (Budapest - New York, 2010), 102.

¹⁷ Kornelija Minichreiter, „Arheološko blago Baranje“, *Analiz Zavoda za znanstveni rad u Osijeku* 5 (1987), 111.

Josip Payr u svom opisu Beljskog vlastelinstva piše o ruševinama jugo-zapadno od Branjinog Vrh „u nekadašnjim velikim karašičkim močvarama“, dakle na poplavnom području Karašice između mjesta Branjin Vrh i Beli Manastir.¹⁸ To potvrđuje i nedatirana zemljišna karta Branjinog Vrh iz fonda Beljsko vlastelinstvo, vjerojatno s kraja 18. stoljeća,¹⁹ gdje su ruševine pravokutnog tlocrta (*Rudera*) ucrtane na položaju usred močvare. Posebno se ističe sekcija karte novoizgrađenog kanala Karašica kod Branjinog Vrh.²⁰ Premda nije datirana, izvjesno je da je izrađena na samom početku 19. stoljeća, kada su i vršeni radovi na kanaliziranju ove rječice. Predložak za izradu, međutim, potječe iz vremena prije regulacije toka Karašice i isušivanja močvara. Tako je i prema njoj lokalitet ruševina Baranyavár (*Rudera arcis Baranya var*) smješten na otočiću usred močvare. Ovdje je geometar nastojao ucrtati i dijelove fortifikacije, iz čega se vidi da se radilo o tipičnoj nizinskoj vodenoj utvrdi, s kružnim nasipima i građevinom četvrtastog tlocrta u sredini. Ostale karte donose jedino položaj ruševina. Na dvjema je vodograđevnim kartama²¹ tek naznačena lokacija ruševina utvrde (*Rudera arcis*), dok treća²² predstavlja zapravo radni materijal s mjerenja tijekom kojeg su ruševine, ucrtane kao četverokutni objekt s bastionima, poslužile kao središnja geodetska točka.²³

Valpovo

Valpovačka je utvrda jedna od najbolje sačuvanih srednjovjekovnih obrambenih građevina u istočnoj Hrvatskoj. Dijelom je to zahvaljujući činjenici da su čitavo vrijeme turske vladavine ondje bili smješteni vojna posada i neki osmanski službenici, a potom je više od dva stoljeća imala ulogu središnje vlastelinske rezidencije. Podignuta vjerojatno početkom 15. stoljeća, po svemu sudeći na mjestu ranije fortifikacije; međutim, za to pisanih dokaza nema.²⁴ Utvrda Valpovo (*castrum Walpo*) u dokumentima se javlja tek od 1438. godine.²⁵ Nakon ratnih zbivanja potkraj 17. stoljeća, valpovački je dvorac bilo

¹⁸ Payr je smatrao da se radi o ruševinama iz rimskoga razdoblja. *Stanovništvo i gospodarstvo Baranje*, 104.

¹⁹ Signatura: HR-DAOS-470.C.5/2

²⁰ Signatura: HR-DAOS-476.C.27/34

²¹ Signature: HR-DAOS-476.C.27/24, HR-DAOS-476.C.27/40

²² Signatura: HR-DAOS-476.C.27/46

²³ Prikaz utvrde s bastionima je, dakako, proizvoljan jer je geometru ovdje očito bio cilj zabilježiti samo njezinu točnu poziciju, a ne i izgled.

²⁴ O tome nešto više u: Vilko Čuržik, *Valpovština kroz stoljeća* (Valpovo, 1994), 7; Danijel Jelaš, "Osvrt na toponimiju i topografiju Valpova u srednjem vijeku", *Scrinia Slavonica* 11 (2011), 57.

²⁵ Bösendorfer, *Crtice*, 105.

nužno obnoviti, a popravci i dogradnje započeli su osnivanjem vlastelinstva u prvoj polovici 18. stoljeća, nakon čega je kompleks u znatnoj mjeri barokiziran, napose rezidencijalno krilo te dvorska kapelica, dok su dio bedema i branič-kula do danas zadržali izvorni izgled.²⁶

Četiri zemljišne karte Valpova iz fonda Valpovačko vlastelinstvo koje prikazuju naselje i vlastelinsku rezidenciju izrađene su u 19. stoljeću, dakle nakon spomenute adaptacije dvorca, pa nam ne mogu mnogo koristiti u pogledu rekonstrukcije izvornog srednjovjekovnog stanja.²⁷ Najstariji nedatirani i nenaslovljeni plan Valpova iz prve polovice 19. stoljeća²⁸ ujedno je i najzanimljiviji jer se na njemu još vide opkopi ispunjeni vodom. Preostala tri plana potječu iz druge polovice 19. stoljeća²⁹ i ne donose puno detalja kada je u pitanju sam dvorac.

Utvrde u Vukovskoj županiji

Lokalitet Čilije (Antin)

Predio Baćino, sjeverozapadno od Antina, mjesto je gdje se u srednjem vijeku nalazilo naselje Bathya (*villa Bagia, possessio Bathya*). Selo je bilo posjed poznate plemićke obitelji Baćinskih, a ista je obitelj u svom posjedu držala i obližnju utvrdu Herman na rijeci Vuki, jedinu u okolici Antina za koju imamo potvrdu u pisanim izvorima.³⁰ No, rezultati nedavnih arheoloških rekognosciranja ukazuju na mogućnost da je oko 3 km uzvodno od Hermana u srednjem vijeku postojala još jedna utvrda. Naime, utvrđeno da je na lokalitetu Baćino - Čilije, gdje se na obali Vuke izdiže umjetno uzvišenje, izvorno stajala prapovijesna gradina, ali i da ondje nedvojbeno postoji i srednjovjekovni sloj.³¹

²⁶ Dvorac je obnavljan i početkom 19. stoljeća zbog požara, a planirane adaptacije i obnove u prvoj polovici 20. stoljeća nisu realizirane. Szabo, *Srednjovječni gradovi*, 138; Ive Mažuran, *Valpovo: sedam stoljeća znakovite prošlosti* (Valpovo – Osijek, 2004), 87-90.

²⁷ Izvorni je izgled moguće rekonstruirati na temelju plana utvrde iz 1688. godine koji se čuva u odjelu Zemaljskog arhiva Baden-Württemberga u Karlsruheu (*Generallandesarchiv Karlsruhe*) u sklopu zbirke *Karten und Pläne*, Bd. XIV, Nro. 48. Ive Mažuran, *Valpovo*, 61.

²⁸ Signatura: HR-DAOS-476.C.31.3

²⁹ Signature: HR-DAOS-476.C.31.1, HR-DAOS-476.C.31.2, HR-DAOS-476.C.31.11

³⁰ Engel, „Valkóvármegye“, s. vv. Bátya (Bágya), Herman (-falva); Stanko Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku: Područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti* (Vinkovci – Slavonski Brod, 2007), 46; Stjepan Pavičić, *Vukovska župa u razvitku svoga naselja od XIII. do XVIII. stoljeća: I. dio* (Zagreb, 1940), 136-137; Petković, *Srednjovjekovna naselja*, 138-141; 151-153.

³¹ Maja Krznarić Škrivanko, „Lokalitet: Vinkovci (grad), Andrijaševci (općina), Ivankovo (općina), Markušica (općina), Tordinci (općina), Nuštar (općina), Stari Jankovci (općina)“,

Na istu mogućnost upućuju i dvije zemljišne karte općine Antin iz fonda Vukovarsko vlastelinstvo. Stariji i detaljniji plan iz 1794. godine³² sadrži posebno naznačen položaj Čilije (*Cselia*), ovalnog oblika, s opkopima u kojima je još uvijek bilo vode. Ipak, mnogo je određeniji plan iz 1837. godine,³³ gdje za isti lokalitet stoji da je riječ o ruševinama utvrde (*rudera arcis Cselie*). Na potonjoj se karti opkopi ne vide, premda nije isključeno da su do tada već bili uklonjeni melioracijskim radovima ili obrasli šumom. Podatak da je mjernik ondje zapa- zio ruševine te karakterističan kružni oblik lokaliteta govore u prilog tezi da se ovdje radi o ostacima srednjovjekovne fortifikacije. U svakom slučaju, kako u vrijeme spomenutih arheoloških izvida pristup samom uzvišenju nije bio moguć zbog opasnosti od zaostalih mina iz Domovinskog rata, vjerojatno ćemo još neko vrijeme trebati pričekati da doznamo više o naravi ovog nalazišta.

Herman (Antin)

Najstariji sačuvani pisani zapis o utvrdi Herman (*castellum Hermanwara, castrum Herman*) datira iz 1435. godine. Znamo da se nalazila na rijeci Vuki pokraj istoimenoga mjesta u široj okolici Antina.³⁴ Selo i utvrda najvje- rojatnije su napušteni odmah nakon što su Osmanlije zauzeli ove krajeve.³⁵ Međutim, utvrda se i dalje pojavljuje u zapadnim pisanim i kartografskim izvorima iz 16. i 17. stoljeća, pa i dugo nakon Turaka.³⁶ Njezine ruševine kroz ovo vrijeme očito nisu pretrpjele ozbiljnije devastacije, a spomen na srednjo- vjekovno naselje i utvrdi ostao je i u vidu lokalne toponimije.³⁷ Danas je to mjesto poznato kao lokalitet Hermangrad, smješten na lijevoj obali Vuke, 2 km jugozapadno od Antina.³⁸

Hrvatski arheološki godišnjak 2 (2005), 41; Anita Rapan Papeša, „Pregled novorekognosci- ranih i reambuliranih srednjovjekovnih lokaliteta na području bivše općine Vinkovci“, *Vje- snik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 43 (2010), 329-330; Petković, *Srednjovjekovna naselja*, 148-150.

³² Signatura: HR-DAOS-477.C.1/8

³³ Signatura: HR-DAOS-477.C.1/1

³⁴ Engel, „Valkóvármegye“, s. v. Herman (-falva); Petković, *Srednjovjekovna naselja*, 138-148.

³⁵ U popisu Požeškog sandžaka kod mjesta Antin spominje se pustoselina Hrepan, koja se povezuje s mjestom nekadašnjeg naselja Herman. *Popis Sandžaka Požega*, prev. Fazileta Hafizović (Osijek, 2001), 293; Rapan Papeša, „Pregled“, 328, Petković, *Srednjovjekovna naselja*, 147.

³⁶ Bösendorfer, *Crtice*, 163; Géza Pálffy, „Izvanredni izvor o zemljopisnim znanjima ugarsko- hrvatske političke elite 16. stoljeća: Popis ugarskih i slavonskih gradova, utvrda i kaštela koji su između 1526. i 1556. dospjeli u turske ruke, sastavljen za staleže Njemačko-Rimskoga Carstva“, *Scrinia Slavonica* 14 (2014), 33.

³⁷ Pavičić, *Vukovska župa*, 137.

³⁸ Petković, *Srednjovjekovna naselja*, 141.

U fondu Vukovarsko vlastelinstvo nalaze se tri karte s ucrtanim položajem utvrde Herman. Na zemljišnoj karti Antina iz 1794. godine³⁹ označene su ruševine utvrde Herman (*Arx Erman*) na mjestu gdje se Vuka sastaje s mrtvim rukavcem Fok. Karta iz 1837. godine⁴⁰ prikazuje ruševine Herman (*Rudera arcis Hermann*) kružnog tlocrta. Iz oba se primjerka vidi da je utvrda bila u potpunosti okružena vodom te se čini da je izvorno bila podignuta na omanjem otoku, a ne na obali Vuke. Treća se karta (iz 1799. godine)⁴¹ odnosi na posjed Palača, no sadrži i ucrtan tok Vuke od Laslova do Vukovara, s naznačenim naseljima i dvjema ruševnim gradinama, među kojima je i Herman (*Rudera Hermann*).

Csák (Čakovci)

Jedini pisani trag o ovoj manje poznatoj utvrđi (*castellum Chaak*) nalazimo u dokumentu iz 1516. godine.⁴² Bila je podignuta neposredno uz istoimeno naselje, a očito se radilo o fortifikaciji lokalnog značaja kojoj se brzo nakon dolaska Osmanlija gubi svaki trag.⁴³ Utvrda je najvjerojatnije stajala na obali današnjeg jezera Berava, jugozapadno od sela, na povišenom mjestu, danas pokrivenom šumom.

Među zemljišnim kartama Čakovaca iz fonda Vukovarsko vlastelinstvo, postoje tri na kojima je posebno istaknut spomenuti položaj. Najinteresantnija među njima je karta iz 1786. godine s naznačenom lokacijom starih nasipa (*Vallatum antiquum*).⁴⁴ Na drugim dvjema vidi se tek konfiguracija terena na lokalitetu, iz čega se razaznaju opkopi ili nasipi pravilnog oblika.⁴⁵

Lokalitet Turski grad (Gaboš)

Još jedno izgledno mjesto srednjovjekovne utvrde na Vuki jesu ruševine u okolici sela Gaboš, danas na predjelu šume Budžak.⁴⁶ Slično kao i u primjeru Čilija kod Antina, ni njih nije moguće povezati s nekom od neubiciranih utvr-

³⁹ Signatura: HR-DAOS-477.C.1/8

⁴⁰ Signatura: HR-DAOS-477.C.1/1

⁴¹ Signatura: HR-DAOS-477.C.26/2

⁴² Engel, „Valkóvármegye“, s. v. Csák.

⁴³ Primjerice, ne nalazimo je u popisu utvrda pod osmanskom vlašću iz 16. stoljeća. Vidi: Pálffy, „Izvanredni izvor“, 27-38.

⁴⁴ Signatura: HR-DAOS-477.C.8/1

⁴⁵ Signature: HR-DAOS-477.C.8/2, HR-DAOS-477.C.8/3

⁴⁶ Izvori iz 15. stoljeća bilježe jedino selo (*possessio, villa*) Gaboš, i to samo u dva navrata. Engel, „Valkóvármegye“, s. v. Gabos; Petković, *Srednjovjekovna naselja*, 105.

da zabilježeni u srednjovjekovnim dokumentima. Sama konfiguracija terena na lokalitetu (pravilni kružni oblik, opkopi i nasipi) najbolje se razaznaje na katastarskom planu Gaboša iz 19. st. Ondje je zapisano i njegovo pučko ime, Turski grad, vrlo uobičajeno za srednjovjekovne utvrde u ovim krajevima.⁴⁷ Lokalitet je očito nosio i druge nazive. Tako Josip Brunšmid u svom članku o gradinama na Vuki na potezu od Gaboša do Nuštra spominje gradinu Šamčina na obali Vuke u blizini gaboškog pravoslavnog groblja, što bi odgovaralo mjestu ovih ruševina.⁴⁸

Kada govorimo o kartama iz fonda Vukovarsko vlastelinstvo, lokalitet se javlja na dvjema zemljišnim kartama susjedne općine Tordinci te na pet zemljišnih karata općine Gaboš. Starija tordinačka karta (iz 1837. godine)⁴⁹ donosi podatak da se ruševna utvrda (*Gaboss Rudera arcis*) nalazi uz općinsku među, dok se na karti iz 1846. godine⁵⁰ spominju samo ruševine (*Gaboss rudera*). Na zemljišnim kartama Gaboša od 1825. do 1866. godine⁵¹ ovaj položaj nije posebno istaknut, već ga prepoznamo po ucrtanim opkopima, nasipima te nepravilnoj parcelaciji.

Ilok

Premda najraniji spomen iločke utvrde (*castrum Wylak*) nalazimo tek u izvoru iz 1387. godine, sasvim je izvjesno da je ona podignuta mnogo ranije kao važna strateška točka na zapadnim obroncima Fruške gore kojom se nadzirao promet Dunavom na ovom potezu, važan riječni prijelaz te je branjeno jedno od najvažnijih gradskih naselja u regiji. U drugoj polovici 15. stoljeća, kada je grad bio na vrhuncu svoga razvoja pod vlašću Nikole Iločkog, povišeni je obrambeni položaj preoblikovan u svojevrsnu citadelu. Kompleks su činili bedemski plašt opsega oko 1300 m, nekoliko sakralnih objekata i utvrđena vlastelinska rezidencija.⁵² Tijekom osmanske vlasti taj je kompleks bio prilično zapušten, da bi nakon protjerivanja Turaka dio zgrada bio srušen

⁴⁷ Vidi katastarske planove na stranici Mapire. Url: <http://mapire.eu/en/map/cadastral/> (22. 2. 2016)

⁴⁸ O lokalitetu više u: Josip Brunšmid, "Gradine na Vuki između Gaboša i Nuštra", *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva: nova serija* 4 (1899/1900), 207; Petković, *Srednjovjekovna naselja*, 59-60, 106.

⁴⁹ Signatura: HR-DAOS-477.C.32/1

⁵⁰ Signatura: HR-DAOS-477.C.32/2

⁵¹ Signature: HR-DAOS-477.C.9/1, HR-DAOS-477.C.9/3, HR-DAOS-477.C.9/4, HR-DAOS-477.C.9/8, HR-DAOS-477.C.9/9

⁵² Više u: Željko Tomić et al., „Ilok – Dvor knezova iločkih, crkva Sv. Petra apostola, kula 8 i bedemi“, *Annales Instituti Archaeologici* 4 (2008), 7-22; Zorislav Horvat, „Analiza srednjovjekovne faze gradnje dvorca Odescalchi, nekadašnjeg palasa Nikole Iločkog, kralja Bosne“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19 (2002), 195-212.

zbog potreba za građevinskim materijalom tijekom izgradnje petrovaradinske utvrde, dok su dvorac i franjevački samostan obnovljeni i barokizirani.⁵³

Dosad su najviše pozornost plijenili planovi i nacrti iločke tvrđave iz vremena neposredno nakon osmanske vlasti, jer prikazuju, premda ne posve vjerno i precizno, stanje prije nego su pojedini objekti srušeni, odnosno renovirani.⁵⁴ U Državnom arhivu u Osijeku ne nalazimo sličan materijal koji bi omogućio bolji uvid u njezin izvorni izgled. Plan intravilana općine Ilok iz 1863. godine⁵⁵ iz Zbirke zemljišnih karata Srijema jedini prikazuje iločki vlastelinski kompleks. Izrađen je za potrebe trgovišta Ilok neposredno prije provođenja franciskanske opće katastarske izmjere, što znači da je iznimno precizan i detaljan. Ovaj plan, stoga, u prvom redu predstavlja vrijedan izvor o izgledu i stanju tvrđave sredinom 19. stoljeća.

Korođ (Ivanovac)

Vodena utvrda Korođ (*castrum Kuorough, Korogh*) podignuta je potkraj 13. stoljeća nedaleko od mjesta Čepin, na otočiću u močvari novovjekovnog imena Palača.⁵⁶ Ovako nepristupačan položaj omogućio je posadama utvrde da dulje odolijevaju turskim napadima i nakon Mohačke bitke, a znamo da je ondje bila smještena kršćanska vojska u vrijeme Katzianerovog pohoda potkraj 1537. godine. Nakon njegovog neuspjeha kod Gorjana, utvrda nije, po svemu sudeći, imala nikakav značaj, a kraj osmanske vlasti dočekala je u ruševnom stanju.⁵⁷ Nepristupačnost terena prije isušivanja Palače vjerojatno je i jedan od razloga što su ostaci ove utvrde na današnjem lokalitetu Kolođvar kod Ivanovaca ostali razmjerno dobro očuvani, pa kartografski materijal ne predstavlja presudan izvor za rekonstrukciju njezinog prvobitnog izgleda.

U sklopu Zbirke zemljišnih karata Slavonije čuvaju se tri karte s ucrtanom utvrdom Korođ. Dvije karte, iz 1832. i 1872. godine, odnose se na općinu Čepin.⁵⁸ Na objema je lokalitet Kolođvar zapravo označavao među između općina Čepin i Ivanovac. Također, sačuvan je i jedan fragment karte Ivanovca iz 1853. godine.⁵⁹ I u ovom su slučaju ruševine Kolođvar (*Ruine Kologyvár*)

⁵³ Horvat, „Analiza“, 198.

⁵⁴ Riječ je o priložima izvješću opata Giovannija Boninija, koji se čuvaju u Arhivu knezova Odescalchi u Rimu (Archivio Odescalchi). Horvat, „Analiza“, 196-198.

⁵⁵ Signatura: HR-DAOS-1688.41/1

⁵⁶ Položaj utvrde u močvari najbolje se može vidjeti na karti austrijske prve vojne izmjere, objavljenoj na stranici Mapire. Url: <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/> (26. 2. 2016.)

⁵⁷ Szabo, *Srednjovječni gradovi*, 141.

⁵⁸ Signature: HR-DAOS-494.3/1, HR-DAOS-494.3/6

⁵⁹ Signatura: HR-DAOS-494.6a/1

geometrima služile prije svega kao točka za određivanje međa. No, utvrda i njezin neposredni okoliš ovdje su prikazani s nešto više detalja.

Sotin

Najstarija poznata vijest o sotinskoj utvrdi (*castrum Zatha, Zatha castellum S. Pauli*), točnije o njezinu kaštelanu, datira još iz 1289. godine. Bila je smještena na istaknutom uzvišenju u centru današnjeg Sotina, kao jedan od ključnih obrambenih položaja na desnoj obali Dunava, kojim su se štitili prijelaz preko Dunava, carinarnica te naselje u podgrađu. Početkom 15. stoljeća utvrda je bila napuštena, moguće već 1408. godine, kada je u jednoj od turskih provala stradao ovaj kraj. No, 1416. godine mijenja vlasnika, nakon čega je vjerojatno obnovljena i ponovno stavljena u funkciju. Ulogu važne vlastelinske utvrde zadržala je do uspostave osmanske vlasti.⁶⁰ Tada je opet napuštena, te je sredinom 16. stoljeća Vrančić pronalazi u ruševnom stanju „*ad Zattam arcem dirutam*“.⁶¹

U fondu Vukovarsko vlastelinstvo postoje tri zemljišne karte Sotina na kojima je prikazan lokalitet Gradac, izvjesno mjesto srednjovjekovne utvrde.⁶² To su planovi iz 1793. i 1835. godine te jedan nedatirani plan iz prve polovice 19. stoljeća.⁶³ Ondje nije posebno naznačeno o kojem je lokalitetu riječ, niti da se ondje nalaze kakve ruševine. No, dobro se razaznaje kružno uzvišenje s ucrtanim objektima, po svemu sudeći, ostacima srednjovjekovne utvrde.

Athya (Šarengrad)

Poznata utvrda Athya⁶⁴ na Dunavu (*castellum Athya*) podignuta je vjerojatno još u drugoj polovici 13. st. Podatak o kaštelanu (*castellanus de Hatia*) imamo na nedatiranom fragmentu isprave negdje s kraja 13. ili početka 14. stoljeća,

⁶⁰ Engel, „Valkóvármegye“, s. v. Szata; Bösendorfer, *Crtice*, 178; Pavičić, *Vukovska župa*, 178-179.

⁶¹ Antal Verancsics, *Összesmunkái*, prir. László Szalay, u: *Monumenta Hungariae historica*, sv. 32 (Budapest, 1875), 57.

⁶² S time se slažu i arheolozi koji su razmjerno nedavno vršili pregled lokaliteta na području Sotina. Marko Dizdar et al., „Sotin, terenski pregled 2008. g.“, *Annales Instituti Archaeologici* V (2009), 122-123.

⁶³ Signature: HR-DAOS-477.C.28/1, HR-DAOS-477.C.28/2, HR-DAOS-477.C.28/3

⁶⁴ Hrvatski oblik imena, Voćin/Oćin, zabilježen je tek u novovjekovnim izvorima. Kako nema nikakve naznake da je u srednjem vijeku isti bio u uporabi, u radu ćemo se opredijeliti za mađarski oblik Atya. Stanko Andrić, „Srednjovjekovni Šarengrad i njegovi gospodari“, *Povijesni prilozi* 23 (2002), 67.

dok kasnije navode možemo pronaći tek u ispravama iz 15. stoljeća.⁶⁵ U prvim je desetljećima osmanske vlasti očigledno napuštena, budući da ju je Vrančić već 1553. godine zatekao u ruševnom stanju.⁶⁶ Njezini razmjerno dobro sačuvani ostaci i danas stoje na uzvisini uz Dunav, zapadno od središta Šarengrada.

Lokalitet ruševina utvrde Athya ucrtan je na četiri zemljišne karte Šarengrada iz fonda Vukovarsko vlastelinstvo. Najviše detalja donosi karta iz 1785. godine.⁶⁷ Ondje se, osim kružnog oblika povišenog položaja starog šarengradskog dvorca (*Das alte Schloss Scharengrad*), dobro vide i pojedini dijelovi građevine, točnije tlocrti bedema i branič-kule. Na karti iz 1839. godine⁶⁸ i nedatiranoj karti iz prve polovice 19. stoljeća⁶⁹ također se mogu razaznati planimetrija lokaliteta i pojedini dijelovi utvrde, dok na nedatiranom nedovršenom planu iz prve polovice 19. stoljeća⁷⁰ nalazimo ucrtano tek kružno uzvišenje s branič-kulom.

Leva (Tordinci)

O kaštelu u omanjem trgovištu Leva (*castellum in dicta Lewe*) svjedoče samo dvije srednjovjekovne isprave, iz 1487. i 1488. godine.⁷¹ Vjerojatno je i podignut negdje u drugoj polovici 15. stoljeća kao jedna u nizu vlastelinskih utvrda na Vuki lokalnog značaja. Nakon što su Turci zauzeli ove krajeve, trgovište i utvrda su napušteni te im se gubi svaki trag.⁷² Danas se s utvrdom Leva povezuje lokalitet Gradina ili Turski grad na lijevoj obali Vuke, smješten oko 3 km istočno od Tordinaca.⁷³

Najstarija karta Vukovarskog vlastelinstva s ucrtanim ruševinama Leve jest već spomenuta karta Pačetina s prikazom toka Vuke iz 1799. godine.⁷⁴

⁶⁵ Engel, „Valkóvármegye“, s. v. Athya.

⁶⁶ Verancsics, *Összesmunkái*, 56.

⁶⁷ Signatura: HR-DAOS-477.C.30/3

⁶⁸ Signatura: HR-DAOS-477.C.30/1

⁶⁹ Signatura: HR-DAOS-477.C.30/9

⁷⁰ Signatura: HR-DAOS-477.C.30/13

⁷¹ Engel, „Valkóvármegye“, s. v. Leve; Petković, *Srednjovjekovna naselja*, 178-179.

⁷² U popisu Požeškog sandžaka iz 1579. godine ne spominje se čak ni kao pustoselina. *Popis Sandžaka Požega*, 291-296. Levu ne nalazimo ni u popisu utvrda pod osmanskom vlašću iz 16. stoljeća. Vidi: Pálffy, „Izvanredni izvor“, 27-38.

⁷³ Engel, „Valkóvármegye“, s. v. Leve; Pavičić, *Vukovska župa*, 156; Petković, *Srednjovjekovna naselja*, 181. Csánki je, doduše, smatrao da je trgovište Leva ležalo na mjestu pustoseline Lipa, između Trpinje i Borova. Njegovo mišljenje prihvatio je i Bosendorfer. Csánki, *Magyarország*, s. v. Leve; Bosendorfer, *Crtice*, 175.

⁷⁴ Signatura: HR-DAOS-477.C.26/2

Ondje su na lokalitetu Gradina ucertani nasipi ili opkopi (*Vallatum*) pravokutnog tlocrta. Također, ovaj je lokalitet označen i na 5 zemljišnih karata Tordinaca. Na karti iz 1837. godine⁷⁵ istaknuto je mjesto ruševina utvrde Gradina (*Rudera arcis Gradina*), ovalne planimetrije. Zanimljiva je nenaslovljena i nedatirana karta iz sredine 19. stoljeća.⁷⁶ Ondje su naknadno crvenom tintom vrlo precizno ucertane ruševine utvrde (*Rudera arcis*) pravokutnog tlocrta. Preostale tri karte iz 1846. i 1876. godine⁷⁷ prikazuju tek ovalni položaj Gradine.

Zaključne napomene

Obrađene kartografske cjeline predstavljaju vrlo važan segment ukupnog novovjekovnog kartografskog korpusa vezanog za područje današnje istočne Hrvatske. No, treba reći i da razmjerno dobro sačuvane serije karata Beljskog, Valpovačkog i Vukovarskog vlastelinstva u Državnom arhivu u Osijeku nisu posve cjelovite. Situacija je bitno lošija u slučaju karata drugih slavonskih vlastelinstava jer su mnogi njihovi arhivi stradali tijekom ili neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Fragmenti tih arhiva ipak su u konačnici dospjeli u osječki arhiv, s tim da su karte, ako ih je bilo, u jednom trenutku vjerojatno bile izdvojene iz pripadajućih fondova i pridružene dvjema zbirkama zemljišnih karata. Nažalost, o tome pisanog traga nema. Također, dio je vlastelinskih karata završio u drugim baštinskim ustanovama. Stoga će, da bi se u budućnosti identificirao i obradio sav dostupan relevantan novovjekovni kartografski materijal, biti potrebno konzultirati i gradivo fundusa Hrvatskog državnog arhiva, Državnog arhiva u Slavonskom Brodu, Nadbiskupijskog arhiva u Đakovu, potom Muzeja Slavonije Osijek, Muzeja Brodskog Posavlja te gradskih muzeja u Našicama, Požegi, Vinkovcima, Virovitici i Vukovaru. Nadalje, trebalo bi pregledati i nedovoljno istražene kartografske cjeline pohranjene u središnjici i područnim ispostavama Mađarskog nacionalnog arhiva (Magyar Nemzeti Levéltár) te u Austrijskom državnom arhivu (Österreichischen Staatsarchiv). Time bismo dobili cjelovitiji pregled novovjekovnih kartografskih izvora o obrambenim građevina na području današnje istočne Hrvatske.

⁷⁵ Signatura: HR-DAOS-477.C.32/1

⁷⁶ Signatura: HR-DAOS-477.C.32/4

⁷⁷ Signature: HR-DAOS-477.C.32/2, HR-DAOS-477.C.32/3, HR-DAOS-477.C.32/5

Prilog - Popis kartografskih izvora

UTVRDE U BARANJSKOJ ŽUPANIJI				
KŐSZEG (BATINA)				
Signatura	Fond/zbirka	Serija / podserija	Naslov	Godina
HR-DAOS-470.C.1/1	Beljsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Batina	Delineatio Insulae Magnae Mohacsiensis Nro 1	1796.
HR-DAOS-470.C.27/6	Beljsko vlastelinstvo	Vodograđevne karte	Übersichts Chartedes Donau Stromes von Bar bis Battina	1840.
HR-DAOS-470.C.27/16	Beljsko vlastelinstvo	Vodograđevne karte	Übersicht des obern diesseiti- gen Donau Riedes...	1845.
BARANYAVÁR (BRANJIN VRH)				
Signatura	Fond/zbirka	Serija / podserija	Naslov	Godina
HR-DAOS-470.C.5/2	Beljsko Vlastelinstvo	Zemljišne karte / Branjin vrh	-	-
HR-DAOS-476.C.27/24	Beljsko vlastelinstvo	Vodograđevne karte	Geometrica Delinat[io] partis Carassi...	1817.
HR-DAOS-476.C.27/34	Beljsko vlastelinstvo	Vodograđevne karte	-	-
HR-DAOS-476.C.27/40	Beljsko vlastelinstvo	Vodograđevne karte	Mappa Praetorum Carassi...	1827.
HR-DAOS-476.C.27/46	Beljsko vlastelinstvo	Vodograđevne karte	-	-
VALPOVO				
Signatura	Fond/zbirka	Serija / podserija	Naslov	Godina
HR-DAOS-476.C.31.1	Valpovačko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Valpovo	Karte des zur Herrschaft Valpo...	1857.
HR-DAOS-476.C.31/2	Valpovačko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Valpovo	-	1890.
HR-DAOS-476.C.31.3	Valpovačko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Valpovo	-	-
HR-DAOS-476.C.31/11	Valpovačko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Valpovo	-	-
UTVRDE U VUKOVSKOJ ŽUPANIJI				
LOKALITET ČILJE (ANTIN)				
Signatura	Fond/zbirka	Serija / podserija	Naslov	Godina
HR-DAOS-477.C.1/1	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Antin	Mappa possessionis Antin...	1837.
HR-DAOS-477.C.1/8	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Antin	Mappa possessionis Antin...	1794.

HERMAN (ANTIN)				
Signatura	Fond/zbirka	Serija / podserija	Naslov	Godina
HR-DAOS-477.C.1/1	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Antin	Mappa Possessionis Antin...	1837.
HR-DAOS-477.C.1/8	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Antin	Mappa Possessionis Antin...	1794.
HR-DAOS-477.C.26/2	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Palača	Conspectus in Inclyto Dominio Vukovar existentis Lacunae Palacsa...	1799.
CSÁK (ČAKOVCI)				
Signatura	Fond/zbirka	Serija / podserija	Naslov	Godina
HR-DAOS-477.C.8/1	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Čakovci	Mappa Terreni Possessionis Csakovtze...	1786.
HR-DAOS-477.C.8/2	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Čakovci	Mappa Terreni Possessionis Csakovcze...	1835.
HR-DAOS-477.C.8/3	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Čakovci	Mappa Terreni Possessionis Csakovcze...	-
LOKALITET TURSKI GRAD (GABOŠ)				
Signatura	Fond/zbirka	Serija / podserija	Naslov	Godina
HR-DAOS-477.C.9/1	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Gaboš	-	-
HR-DAOS-477.C.9/3	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Gaboš	Plan des Dorfes Gaboss	1825.
HR-DAOS-477.C.9/4	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Gaboš	Plan der Gemeinde Gabos...	1860.
HR-DAOS-477.C.9/8	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Gaboš	Plan der Gemeinde Gabos...	1866.
HR-DAOS-477.C.9/9	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Gaboš	Plan der Gemeinde Gabos...	1866.
HR-DAOS-477.C.32/1	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Tordinci	Mappa Possessionis Tordincze	1837.
HR-DAOS-477.C.32/2	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Tordinci	Mappa possessionis Tordincze	1846.
ILOK				
Signatura	Fond/zbirka	Serija / podserija	Naslov	Godina
HR-DAOS-1688.41/1	Zemljišne karte Srijema	Ilok	Geometrischen Plan des In- tavillans der Markt gemeinde Illok	1863.

KOROĐ (IVANOVAC)				
Signatura	Fond/zbirka	Serija / podserija	Naslov	Godina
HR-DAOS-494.3/1	Zemljišne karte Slavonije	Čepin	Mappa Oppidi Cs[e]pin	1832.
HR-DAOS-494.3/6	Zemljišne karte Slavonije	Čepin	Plan der [...] in der Catastral Gemeinde Čepin situirten Wälder Uglara, Lugh und Pomočin	1872.
HR-DAOS-494.6a/1	Zemljišne karte Slavonije	Ivanovac	Plan von Kologyvár und Deranicza	1853.
SOTIN				
Signatura	Fond/zbirka	Serija / podserija	Naslov	Godina
HR-DAOS-477.C.28/1	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Sotin	Mappa Terreni Possessionis Szottin...	1793.
HR-DAOS-477.C.28/2	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Sotin	-	1835.
HR-DAOS-477.C.28/3	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Sotin	Mappa Oppidi Szottin...	-
ATYA (ŠARENGRAD)				
Signatura	Fond/zbirka	Serija / podserija	Naslov	Godina
HR-DAOS-477.C.30/1	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Šarengrad	Mappa Oppidi Sharengrad...	1839.
HR-DAOS-477.C.30/3	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Šarengrad	Grundrisdes Löblichen Syrmier Comitatus...	1785.
HR-DAOS-477.C.30/9	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Šarengrad	Mappa Territorii Oppidi Sharengrad...	-
HR-DAOS-477.C.30/13	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Šarengrad	Fundus Intravillanus Oppidi Sharengrad...	-
LEVA (TORDINCI)				
Signatura	Fond/zbirka	Serija / podserija	Naslov	Godina
HR-DAOS-477.C.26/2	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Palača	Conspectus in Inclyto Dominio Vukovar existentis Lacunae Palacsa...	1799.
HR-DAOS-477.C.32/1	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Tordinci	Mappa Possessionis Tordincze	1837.
HR-DAOS-477.C.32/2	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Tordinci	Mappa possessionis Tordincze	1846.
HR-DAOS-477.C.32/3	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Tordinci	Nacrt hatara općine Tordince	1876.
HR-DAOS-477.C.32/4	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Tordinci	-	-
HR-DAOS-477.C.32/5	Vukovarsko vlastelinstvo	Zemljišne karte / Tordinci	Mappa possessionis Tordince	1846.

REPRODUKCIJE KARATA

1. Kőszeg (Batina)

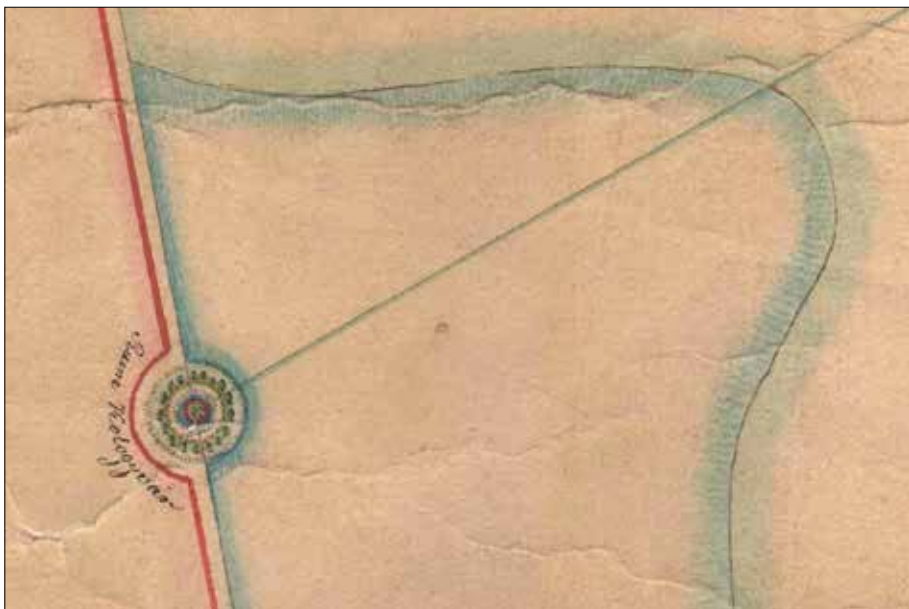
3. Čižje i Herman (Antin)

4. Csák (Čakovci)

5. Ilok

6. Korod – Ivanovac

7. Atya (Šaregrad)

8. Leva (Tordinci)

Summary

MEDIEVAL DEFENSIVE STRUCTURES ON 18TH AND 19TH CENTURY MAPS IN THE STATE ARCHIVES IN OSIJEK: MANOR FONDS AND LAND MAPS COLLECTIONS

The holdings of the archival institutions in East Croatia have, to date, played a rather insignificant role as the source for the researches in various fields of the medieval studies. The main reason lies in the fact that they hold no original medieval documents. Nevertheless, some records from the Early Modern Period can be used by the medievalists. They can contain scarce but valuable information on the medieval structures of the Lower Sava-Drava interfluvium, mainly fortifications and churches, that were either still in use or visible as ruins after the Ottoman rule. The 18th and 19th century maps, especially the ones created by the local institutions, such as counties, municipalities and manors, are among the most valuable of such sources because they contain precise and reliable data on the environment and its landmarks.

In the State Archives in Osijek there are several archival units comprised of such maps, namely, the map series in the fonds of Belje (Belye), Valpovo and Vukovar manor and the land maps collections of Slavonia and Syrmia. By a thorough examination, a number of 44 maps were identified holding information about 12 medieval fortifications. Ten of those forts are documented in the medieval records, that is the forts of Atya, Baranyavár, Csák, Herman, Korođ (Korogy), Kőszeg, Leva, Sotin i Valpovo, as well as the fortification and manorial palace u Iloku. The written records on the forts in the vicinity of Antin (the site of Čilije) and Gaboš (the site of Turski grad) were not preserved, but the archaeological surveys together with the data on the maps indicate that these used to be the sites of the medieval water forts.

The article brings an overview of the map contents, with a few notes on the history of the forts and other relevant information. It aims to determine to which extent it is possible to study each fort based on these maps as the source. The overview is complemented with a list of archival materials used at the end of the article.

Key words: Lower Drava-Sava interfluvium, forts, maps, State Archives in Osijek, Middle Ages

Danijel Jelaš

Državni arhiv u Osijeku, Kamila Firingera 1, HR-31000 Osijek
danijel.jelas@dao.hr